

ԹՈՒԽ ՄԱՆՈՒԿ ԱՎԵՏԱՐԱՆՆԵՐԸ

Կարեն Հովհաննիսյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ք. Երևան 0025, Չարենցի փ. 15
Էլ հասցե՝ karenhovhov@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 05.12.2018, գրախոսվել է 31.10.2019, ընդունվել է
տպագրության 06.12.2019

Ներածություն

Ժողովրդական սրբավայրերի մեջ իրենց ուրույն տեղն են գրավում Սուրբ գրքերի պաշտամունքի հետ կապված սրբավայրերը, որոնք ստեղծված են այդ գրքերի պահպանման և պաշտամունքի նպատակով: Հայոց մեջ Սուրբ գրքերը հիմնականում ձեռագիր ու տպագիր ավետարաններ են, ս. Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» գիրքը (Նարեկ) և հմայիլներ: Բոլոր Սուրբ գրքերը մտնում են «տան սրբերի» ընդհանուր համալիրի մեջ:

Սույն հոդվածում դիտարկվում են Թուխ Մանուկ ավետարանները, դրանց կապը նույնանուն սրբավայրերի հետ: Փորձ է արվում հիմնավորելու Թուխ Մանուկ և Ս. Մանուկ ավետարանների և սրբավայրերի, նաև Տղամանուկ սրբավայրերի ընդգրկումը միևնույն համալիրի մեջ:

Ընդհանուր դրույթներ

Սուրբ գրքերի և մասնավորապես ավետարանների պաշտամունքը լայնորեն տարածված էր և է Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններում: «Տան սրբերի» և մասնավորապես ավետարանների պաշտամունքի տարածվածության մասին կարելի է կարծիք կազմել ինչպես ազգագրական սկզբնաղբյուրներից, այնպես էլ դրանց ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատանքներից, ինչպես, օրինակ, Գ. Հովսեփյանի¹, Ն. Քոթանջյանի², Բ. Չուգասզյանի³, Հ. Մարությանի⁴, Թ. Գևորգյանի⁵, Ս. Վարդանյանի⁶, Հ. Գալստյա-

¹ Հովսեփյան 1983, 20-28:

² Քոթանջյան 2006:

³ Չուգասզյան 1985, 136-144:

⁴ Մարության 2001, 337-346:

⁵ Գևորգյան 2001, 411-413:

⁶ Վարդանյան 2007, 311-316:

նի⁷, Անուշավան եպս. Ժամկոչյանի⁸, Գ. Ստեփանյանի⁹ և այլոց հետազոտություններից: Թեև ավետարանների հանդեպ հատուկ վերաբերմունքը մտնում է առհասարակ «տան սրբերի» երևույթի տակ, սակայն, մեր կարծիքով, այն առանձնանում է, քանի որ դրանց մեջ գրվում էին նաև աղոթքներ, ուխտերի մասին հիշատակարաններ, մաղթանքներ, ներկայացվում էին հավատքին, զանազան դեպքերին առնչվող այլ տեղեկություններ:

Պաշտամունքի առարկա դարձած ավետարանները հաճախ ունենում են իրենց հատուկ անունները՝ ըստ կազմի գույնի, տոհմանվան, հրաշալի հատկության, գտնվելու վայրի և այլնի: Սրբավայրի և դրա ստեղծման առիթը հանդիսացող Սուրբ Գրքի անունները սովորաբար նույնն են. գիրքն իր անունն է տալիս սրբավայրին, և դա վերաբերում է ոչ միայն փոքր մատուռներին, այլև եկեղեցիներին: Մասնավորապես, Երևանի Ս. Զորավոր Աստվածածին եկեղեցուն իր անունն է տվել այդտեղ տեղափոխված Զորավոր Ավետարանը¹⁰: Որոշ դեպքերում, սակայն, երկու Սուրբ գրքերի անունները կարող են համադրվել, օրինակ՝ Գրիգոր Նարեկացի Ավետարան¹¹ կամ Նարեկ Ավետարան: Քիչ չեն դեպքերը, երբ ավետարանը սրբավայրում չի գտնվում. առավել ցավալի դեպքերում դրանք առևանգվում են, կամ վաճառվում են խնամողների ժառանգների կողմից, երբեմն դրանք հանձնված են լինում Մաշտոցի անվ. Մատենադարանին կամ Էջմիածնի ձեռագրատուն, սակայն սրբավայրը չի կորցնում իր անունն ու ուխտավորին:

Թուխ Մանուկ Ավետարանները

Ինչպես հայտնի է, **Թուխ Մանուկ** անունը բնորոշ է ժողովրդական սրբավայրերին: Սակայն այդ անունը կրել են նաև որոշ հրաշագործ ավետարաններ: Այսպես, Առբերանի Գործոթ գյուղում հատուկ սնդուկի մեջ գյուղացիները պահում էին **Թուխ Մանուկ** անվամբ մի ձեռագիր Ավետարան, որին չէր կարող դիպչել աշխարհականի ձեռքը: Միայն երբեմն, երբ կարիք էր առաջանում բուժելու հիվանդություններ կամ մաշկային վերքեր, գյուղի քահանան այն դուրս էր հանում և ընթերցում էր: Այս Ավետարանն

⁷ Գալստյան 2007, 28-37:

⁸ Ժամկոչյան 2012, 28-35:

⁹ Ստեփանյան 2014, 249-257:

¹⁰ Շահագիզ 2003, 227:

¹¹ Սիմոնյան, Հովհաննիսյան 2016, ԴԱՆ:

ընթերցվում էր քահանայի կողմից նաև աստվածային պատիժ համարվող աղետների դեպքում՝ երաշտ, կարկուտ, ցրտահարում և այլն¹²:

Խնուսի Պուռնագ գյուղն ուներ երկու Թուխ Մանուկ սրբավայր և մեկ Թուխ Մանուկ Ավետարան, որի մասին Ե. Մելիքյանը ոչինչ չի հայտնում¹³:

Ներքին Բասենի Գիլանտափ գյուղի տերտերանց Սաքոյի մագաղաթյա Թուխ Մանուկ Ավետարանը շատ հայտնի ուխտատեղի էր ներքին-բասենցիների համար: Ամեն շաբաթ երեկոյան տերտերանց Սաքոյի տուն էին այցելում բազմաթիվ հայ և թուրք կանայք: Յուրաքանչյուրն Ավետարանի առաջ մոմ էր վառում, կավե փոքրիկ խնկամանների մեջ խունկ էր ծխում, ծունր դնում և աղոթում: Այդ Թուխ Մանուկ Ավետարանը զորավոր էր և մուրազատու¹⁴:

Ամենայն հավանականությամբ, այդ նույն Թուխ Մանուկ Ավետարանի մասին է գրել նաև Աղ. Մխիթարյանցը, քանի որ երկուսի դեպքում էլ տիրոջ անունը Սարգիս է, երկու ավետարաններն էլ Բասենից են: Մխիթարյանցը այս Ավետարանը ներկայացնում է անձնավորված, ըստ որի, Սատանա Սարգսենց Թուխ Մանուկը պատանի, բարձրահասակ, գեղակազմ, նորաբուս մորուքով, շատ գեղեցիկ տղա է ու ամեն օր գնում է Բասեն¹⁵: Առհասարակ, ժողովրդի մեջ շատ տարածված է պաշտվող սրբավայրերը և ավետարաններն անձնավորելը¹⁶:

Թուխ Մանուկ Ավետարաններից միայն մեկի մասին ունենք հստակ «կենսագրական» տվյալներ, և այն իր անվամբ հասել է մինչև մեր օրերը: Այն այժմ գտնվում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Մատենադարանում, բերվել է Փերիայի Գովգ գյուղից, միառժամանակ պահպանվել է Աբովյան քաղաքում և հետո՝ 1979 թ. մարտին, Ավետարանի տիրոջ ուխտի համաձայն, հանձնվել է Ս. Էջմիածնին¹⁷: Այդ Ավետարանը պատկանում էր Դավիթ Մելիքյանին (Մելիքսեթյան), որի պատմելով՝ այն Հայաստանից իրենց հետ Սպահան են տարել նրա պապերը՝ Շահ Աբասի ժամանակ, իսկ 1979 թ.

¹² Միրախորեան 1885, Գ., 22-23:

¹³ Մելիքեան 1964, 105:

¹⁴ Հակոբյան 1974, 25-26:

¹⁵ Մխիթարեանց 1901, 164:

¹⁶ Մարության 2001, 339-341: Գալստյան 2007, 29, 30, 35: Ստեփանյան 2014, 251-255:

¹⁷ Չուգասյան 1985, 52-53: Տուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի 1980, 54. Հովհաննիսյան 2014, ԴԱՆ:

նա հետ է բերել հայրենիք: Թուփա Մանուկ Ավետարանը, պատմողի խոսքերով՝ «եղել է իրենց հայության վկայականը Պարսկաստանում»¹⁸:

Ըստ հնագրական տվյալների, Բ. Չուգասզյանը այն թվագրում է մոտավորապես XVI-XVII դդ.-ով¹⁹, իսկ Ս. Էջմիածնի ձեռագրերի Մայր ցուցակի կազմողները՝ XV-XVI դդ.-ով²⁰: Այն ունի կարմիր, թավշապատ տախտակե կազմ՝ խաչելության քանդակով՝ մեխված արծաթե հիմքի վրա, ձեռագիրը պատկերազարդ է: Գրիչն ու ծաղկողն անհայտ են, իսկ պատվիրատուն է Խոջա Դավութը²¹:

Այս Ավետարանի վերջում կան նրա տերերի և ուխտավորների կողմից գրված մի քանի ընդարձակ հիշատակագրություններ, որոնք ամբողջապես հրատարակված են²²: Ինչպես պատմել է Ասողիկ քահ. Կարապետյանը, ամեն տարի, օգոստոսի վերջերին Ավետարանը Ս. Էջմիածնին հանձնողների սերունդները գալիս են Մայր Աթոռ այդ Ավետարանի ուխտին²³:

Մի քանի Թուփա Մանուկ ավետարաններ հայտնի են Իրանի Փերիայի գավառից: Այսպես, Փերիայի Հին Մնկերտ գյուղում (այժմ գոյություն չունի) եղել են երկու ձեռագիր ավետարաններ՝ Ս. Մկրտիչ և Թուփա Մանուկ: Գյուղի վրա հերթական հարձակումներից մեկի ժամանակ՝ 1780-ական թվերին գյուղի հոգևոր հովիվը՝ Միքայել վարդապետը, Ավետարանը փախցնում է Նոր Ջուղա: Հետագայում այն վաճառվում է Նոր Ջուղայի Դավրեժ թաղամասի Մանուկ Բարսեղենց ընտանիքին: Այն սկզբում պահվում է տանը, իսկ հետո, Մաղաքիա եպիսկոպոս Տերունյանի ժամանակ, դրվում է նույն թաղի Ս. Մինաս եկեղեցում: Գոնե մինչև 1960-ական թվականները այս Թուփա Մանուկը գտնվում էր Նոր Ջուղայի Ս. Մինաս եկեղեցում: Տարին մեկ անգամ, Մեծ պասի ընթացքում 40 Մանկանց տոնին այն դուրս է բերվում ի տես հավատացյալների: Ավետարանը գրվել է Տեր Հովհաննես քահանայի ձեռքով, Քաջբերունիքի Արճեշ քաղաքում, ՋԻԸ (1579) թվականին²⁴:

¹⁸ Չուգասզյան 1985, 52-53:

¹⁹ Ցուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի 1980, 54:

²⁰ Ցուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի 1980, 53:

²¹ Չուգասզյան 1985, 53:

²² Ցուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1980, 54-59: Հովհաննիսյան 2016, 87-89: Մեսրոպ արք. Աշխանն այդ հիշատակագրությունները հրատարակել է մասամբ՝ Աշխան 2001, 11-13:

²³ Հովհաննիսյան 2014, ԴԱՆ:

²⁴ Մինասեան 1971, 246-247:

Մեկ այլ Թուխ Մանուկ հայտնի է Միլակերտ գյուղում: Այս Ավետարանը գրվել է Խաչատուր սարկավագի ձեռքով, գրության թվականն անհայտ է, իսկ վայրը՝ անհասկանալի²⁵: Շուրիշկան գյուղում, բացի հոչակավոր Շուրիշկանի Ս. Բարսեղ Ավետարանից, հայտնի էր նաև Թուխ Մանուկ Ավետարանը: Այն գրվել է ՌԼԶ (1587) թվականին, տեղն ու գրիչը անհայտ են²⁶:

Մուշի Արտոնք գյուղում եղել է **Թուխ** անվանումով Ավետարան²⁷, որի մասին ոչինչ չկարողացանք գտնել, հնարավոր է, որ **Թուխ** անվանումը եղել է կազմի գույնի կամ, գուցե, այրված լինելու պատճառով:

Հ. Մարությանն իր հոդվածում դիտարկում է Հայաստանում բավականին տարածված «տան սուրբ» երևույթը: Ինչպես նշում է հեղինակը, «տան սրբերը» հաճախ լինում են Սուրբ գրքերը, մասնավորապես ավետարանները, որոնց հաճախ կցվում են տերերի տոհմանունները²⁸: Մարությանի ենթադրությամբ՝ քանի որ տան սրբերի մեջ շատ են սուրբ ավետարանները, որոնցից որոշները կոչվում են **Թուխ Մանուկ**, ապա հնարավոր է, որ տան սրբերը կապված են Թուխ Մանուկների հետ²⁹: Ամենևին չժխտելով, որ որոշ **Թուխ Մանուկ** կոչվող սրբավայրեր ժամանակին եղել են տան սրբեր, որոնց շնորհիվ հետագայում վերածվել են գյուղական սրբավայրերի, նշենք, որ բազմաթիվ Թուխ Մանուկներ ի սկզբանե եղել են հենց համայնքային սրբավայրեր: Մեզ այդպես էլ չհաջողվեց հայտնաբերել որևէ Թուխ Մանուկ սրբավայր, որն առաջացել է Թուխ Մանուկ Ավետարանի հիման վրա:

Շիրակի մարզի Քեթի գյուղում, որտեղ կա Թուխ Մանուկ մատուռ, ըստ գյուղացիների պատմածի, մի ժամանակ եղել է նաև Կոստիկենց Թուխ Մանուկ Ավետարանը. մատուռն ու Ավետարանը իրար հետ կապված չեն եղել: Այս Ավետարանը բուժիչ զորություն է ունեցել, այժմ գտնվելու վայրը հայտնի չէ³⁰:

²⁵ Մինասեան 1971, 301:

²⁶ Մինասեան 1971, 311-312:

²⁷ Լումայ 1899, Ա, 108:

²⁸ Մարության 2001, 341:

²⁹ Մարության 2001, 344:

³⁰ Սիմոնյան, Հովհաննիսյան, Ավետիսյան 2017, ԴԱԼ: Այժմ այդ տոհմից մարդ չի ապրում գյուղում, միայն թոռները երբեմն գալիս են գյուղ: Նրանց տվյալները գյուղացիները չգիտեին:

Ս. Մանուկ Ավետարանները

Հայաստանում հայտնի են մի քանի սրբավայրեր, որոնք կրում են **Ս. Մանուկ** անվանումը, քանի որ այդտեղ պահվել կամ հիմա էլ պահվում են **Ս. Մանուկ** անունով ավետարաններ:

Ս. Մանուկ ավետարան սրբավայր կա Սառնաղբյուր գյուղում: Այն բուժիչ է և խափանում է վատ երազները: Չկարողացանք պարզել՝ Ավետարանը տերերի մոտ է թե՞ ոչ, քանի որ մատուռի տերերը գյուղում չէին³¹: Նշենք, որ վատ երազ խափանելու զորություն են ունեցել Ախպարայի³² և Արճակի Թուփա Մանուկ սրբավայրերը³³:

Մեկ այլ Ս. Մանուկ Ավետարան սրբավայր հայտնի է Լեռնագյուղում: Այդ գյուղն այսօր գրեթե լքված է, սակայն մատուռը լավ խնամվում է տիրոջ կողմից: Ս. Մանուկ Ավետարանը և մնացած գրքերը գողացել են երկրաշարժից առաջ, որոնք մինչ այժմ էլ չեն գտել: Այս Ավետարանը բերվել է Բասենից: Ավետարանի սուրբը տեսիլքների մեջ երևում է սպիտակ հագնված, սպիտակամորուս ծերունու տեսքով³⁴:

Շիրակի մարզի Լեռնակերտ գյուղի Ս. Մանուկ Ավետարան սրբավայրը հայտնի է իր զավակատու գործառույթով: Այդ սրբավայրում պահվում է հնատիպ Նոր Կտակարան, որն էլ համարվում է զորավոր զավակատու, և իր այդ զորության համար էլ կոչվում է **Ս. Մանուկ**: Սա, թերևս, առաջին դեպքն է, երբ հստակ բացատրվում է, թե ինչու է Սուրբ Գիրքը կոչվում **Ս. Մանուկ**. քանի որ մանուկներ է շնորհում: Լեռնակերտում կա երկու Թուփա Մանուկ սրբավայր. մեկը գտնվում է գյուղի դաշտերում, մյուսը՝ գյուղի վերին հատվածում և կոչվում է **Ներսոյենց Թուփա Մանուկ**: Ներսոյենց տոհմի ժառանգներից մեկը ապրում է գյուղում, և իրենց տանը պահվում է ձեռագիր մի Ավետարան: Թեև Թուփա Մանուկը կառուցել է Ավետարանի տեր Ներսոն, սակայն նրա Ավետարանը կոչվում է **Շեկ** և կապ չունի Թուփա Մանուկի հետ: Այժմ Շեկ Ավետարանը գտնվում է բնակելի տնից առանձնացված սրբավայրում³⁵:

Հայտնի սրբավայր է Վարդենիսի Մխոյի տան Մանուկ Ավետարանը: Այն հնատիպ Նոր Կտակարան է, որ բերվել է 1826-1828 թթ. Խոյից: Մանուկ

³¹ Սիմոնյան, Հովհաննիսյան 2016, ԴԱՆ:

³² Սիմոնյան, Հովհաննիսյան, Գրիգորյան 2017, ԴԱՆ:

³³ Ավագյան 1978, 87:

³⁴ Սիմոնյան, Հովհաննիսյան, Ավետիսյան 2017, ԴԱՆ:

³⁵ Սիմոնյան, Հովհաննիսյան, Ավետիսյան 2017, ԴԱՆ:

Ավետդրանը պահվում է հացատանը՝ իր հին տեղում: Սուրբը երբեմն տեսիլքներում հայտնվում է սպիտակամորուս, սպիտակազգեստ ծերունու տեսքով: Մարդիկ ուխտի են գալիս Ավետարանին և բժշկվում³⁶:

Մեզ հայտնի ևս երկու Ս. Մանուկ սրբավայր կապված չեն եղել Ս. Մանուկ ավետարանների հետ: Մեկը գտնվում է Վարդենիկում³⁷, մյուսը՝ Երևանում³⁸:

Թուխ Մանուկ Ավետարանների և Հիսուս Քրիստոսի կապը

Յուրահատուկ մի սրբավայր է հայտնի Շիրակի մարզի Մեծ Սեպասար գյուղում: Այն կոչվում է **Ս. Մանուկ Խաչ** և պատկանում է կաթոլիկ հայերին՝ «Ֆրանկներին»: Սրբավայրում պահվում է Հիսուսի խաչափայտի մասնիկը, որն, ըստ ավանդության, Մեծ Սեպասար է բերել Վատիկանում սովորած մի քահանա, որին այն տվել է եղեռնից փրկված մի կին: Գյուղացիների պատմելով՝ եկեղեցիներից դուրս (իմա՝ ժողովրդական սրբավայրում) աշխարհում կա միայն երկու այսպիսի մասունք, որոնցից մեկն իրենց գյուղինն է: Սրբավայրը կոչվում է **Ս. Մանուկ Խաչ**, քանի որ այդտեղ է գտնվում խաչափայտի մասնիկը, իսկ Քրիստոս նաև Մանուկ է³⁹:

Քաջբերունիքի Նվնդի Նորշինա գյուղի մերձակայքում եղել է Մանուկ Սուրբ Նշան անապատը, որը բավական հայտնի գրչական կենտրոն էր, որտեղ մասնավորապես սկսել են գրել 1390 թ. մի Աստվածաշունչ, իսկ 1392 թ. մի Ավետարան⁴⁰: Նշենք, որ հայտնի են երկու Թուխ Մանուկ Սուրբ Նշան սրբավայրեր, մեկը Կապադակի գավառում՝ Ճալեթա Թուխ Մանուկ Սուրբ Նշանը⁴¹, մյուսը Վանում՝ Վանի Թուխ Մանուկ Սուրբ Նշանը⁴², իսկ Տիգրանակերտում՝ Սադուգեղի Թուխ Մանուկ Սուրբ Խաչը⁴³: Քանի որ Սուրբ Նշանը վերաբերում է միայն Քրիստոսին, ապա **Մանուկ** անվան տակ պետք է հասկանալ հենց Հիսուս Քրիստոսին:

³⁶ Գալստյան 2010, ԴԱՆ: Տեղեկության համար խորին շնորհակալություն են հայտնում Հասմիկ Գալստյանին:

³⁷ Սիմոնյան, Հովհաննիսյան 2013, ԴԱՆ:

³⁸ Սիմոնյան, Հովհաննիսյան, Հակոբյան 2017, ԴԱՆ:

³⁹ Սիմոնյան, Հովհաննիսյան, Ավետիսյան 2017, ԴԱՆ:

⁴⁰ Ավետիսյան 2012, 227: Тер-Мовсесянъ 1902, 128.

⁴¹ Ուրբաթագիրք և Տաղարան 1975, Մաղթանք առ սքանչելագործ ս(ուր)բ նշանս... Կարապետյան 1982, 161:

⁴² Լալայեան 1916, 198:

⁴³ Ինճիճեան 1806, 211:

Որոշ բանահյուսական նյութերում Հիսուս Քրիստոս անվանվում է **Մանուկ Տղա**: Մոքոս վեպում մի քանի անգամ հանդիպում է Մանուկ Տղան: Մի դեպքում Մանուկ Տղան դատելու է Ահեղ դատաստանի ժամանակ⁴⁴: Մյուս դեպքում քարայրում Քրիստոսի ծննդյան մասին պատմության մեջ նա կրկին անվանվում է **Մանուկ Տղա**⁴⁵: Նշենք նաև, որ Քյոռ օղլիի մասին պատումների մի տարբերակում նրա ամենահզոր օգնականն է Իսա Բալան (բառացի՝ Հիսուս Մանուկ)⁴⁶:

«Մանուկ Տղա» ասելով՝ պետք է հասկանալ «տղա» - երեխա⁴⁷ և «մանուկ» - պատանի, երիտասարդ⁴⁸: Քրիստոս, որպես Մանուկ, ունի հատուկ պատկերագրություն բյուզանդական և կաթոլիկ արվեստում՝ Հիսուս Էմանուել⁴⁹: Էմանուելի ամենավաղ պատկերագրությունը Հայաստանում Ս. Ծնունդ մանրանկարն է (Քրիստոս Մանուկը՝ մանդրոլայի մեջ, Ս. Աստվածածնի գրկում), որ կարված է եղել Էջմիածնի Ավետարանի վերջում և թվագրվում է VI դ.-ով⁵⁰:

Տղա Մանուկն արտահայտված է ոչ միայն բանահյուսության մեջ: Այսպես, Սասունի Դալիոր գյուղում եղել է **Սբ. Տղամանուկ** անվանումով եկեղեցի⁵¹:

Մեր դիտարկած՝ Ս. Թուխ Մանուկ կամ Ս. Մանուկ ավետարանների անվանումները, ամենայն հավանականությամբ, ինչպես նշեցինք կապված են այն փաստի հետ, որ Քրիստոս նույնպես անվանվում է «Մանուկ»: Քանի որ ավետարանները հիմնականում պատմում են Քրիստոսի մասին, ապա մի խումբ պաշտվող ավետարաններ կարող էին ստանալ Ս. Մանուկ կամ **Ս. Թուխ Մանուկ** անունը:

Որոշ **Ս. Թուխ Մանուկ** և **Ս. Մանուկ** կոչվող սրբավայրերը (որոնցում չի եղել պաշտվող ավետարան) նույնպես, հնարավոր է, որ նվիրված են Հիսուս Քրիստոսին: Հատկապես, եթե հաշվի առնենք, որ մեր կողմից գրանցված մի քանի դեպքերում ժողովուրդը պատմում է, որ

⁴⁴ Մօքոս 1896, 27-28:

⁴⁵ Մօքոս 1896, 36:

⁴⁶ Քաուի, Հովհաննիսյան 2017, ԴԱՆ:

⁴⁷ Աճառյան 1979, IV, 412:

⁴⁸ Աճառյան 1977, III, 255:

⁴⁹ Лидов 2014, 54-60.

⁵⁰ Дурново 1979, 171. Mathews 1982, 199-215. Лидов 2014, 60.

⁵¹ Պետոյան 2014, 14:

Թուխ Մանուկը Քրիստոսն է (Ալափարսի, Արևշատի, Մաստարայի, Նիգավանի Թուխ Մանուկ սրբավայրերը և այլն)⁵²: Ինչպես տեսանք վերևում, Քրիստոսը՝ որպես Մանուկ արտացոլված է Մեծ Սեպասարի Ս. Մանուկ Խաչ սրբավայրի դեպքում ևս:

Եզրակացություններ

Ինչպես Թուխ Մանուկ սրբավայրերը, այնպես էլ Թուխ Մանուկ Ավետարան ուխտատեղիները, անվանումից բացի, չեն տարբերվում ժողովրդական մյուս սրբավայրերից իրենց տեսքով, կառույցով, ծեսերով, գործառույթներով, ուխտագնացություններով:

Բացի Պուռնագի և Գովգի Թուխ Մանուկ ավետարաններից (երկուսի դեպքում էլ հայտնի չէ՝ որտեղ են պահվել) և Վարդենիկի ու Երևանի Ս. Մանուկ սրբավայրերից (երկուսի դեպքում էլ ավետարան լինելու մասին խոսք չկա), մյուս դեպքերում սրբավայրը կոչվել է ավետարանի անունով: Այսինքն՝ **Թուխ Մանուկ** և **Ս. Մանուկ** սկզբում կոչվել է ավետարանը, հետո միայն՝ այդ հիմքով կառուցված սրբավայրը:

Ավետարանը կոչվել է «Թուխ Մանուկ» կամ «Ս. Մանուկ», քանի որ ավետարանները հիմնականում պատմում են Քրիստոսի երկրային կյանքի մասին, իսկ **Մանուկը** Քրիստոսի կայուն փոխանուններից է:

Ինչպես ցույց են տալիս որոշ տվյալներ, ժողովրդի մեջ եղել են սրբավայրեր, որոնք նվիրված են եղել Քրիստոսին: Դրանք հիմնականում կոչվել են **Տղամանուկ**, իսկ Ս. Մանուկ և Թուխ Մանուկ որոշ սրբավայրեր ևս պետք է դիտարկել որպես Քրիստոսին նվիրված սրբավայրեր: Այս առումով էլ Ս. Մանուկը և Տղամանուկը, մեր կարծիքով, կարող են ընդգրկվել Թուխ Մանուկ սրբավայրերի համալիրի մեջ:

Գրականություն

Աճառյան Հ. 1979, Հայերեն արմատական բառարան, III, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 635 էջ:

Աճառյան Հ. 1977, Հայերեն արմատական բառարան, IV, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 675 էջ:

⁵² Հովհաննիսյան 2016, 71-72:

- Աշճյան Մ. արք. 2001, Թուփա Մանուկ, Թուփա Մանուկ (Նստաշրջանի նյութեր), Ս. Հարությունյան, Ա. Քալանթարյան (խմբ.), Երևան, «Հայաստան» հրատ., էջ 7-20:
- Ավագյան Ս. 1978, Արճակ, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 8, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 188 էջ:
- Ավետիսյան Ա. 2012, Մանրանկարիչ Հովհաննես Խիզանցին, Բանբեր Մատենադարանի, պր. 19, Երևան, էջ 221-245:
- Գալստյան Հ. 2007, Սնահավատական գրույցներ (ըստ Վահրամաբերդ գյուղի սուրբ գրքերի վերաբերյալ պատմությունների), Հայ ժողովրդական մշակույթ XIV, Ս. Հարությունյան, Ս. Հոբոսյան (խմբ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 28-37:
- Գալստյան Հ. 2010, Դաշտային ազգագրական նյութ (ԴԱՆ), Գեղարքունիք, Վարդենիս:
- Գևորգյան Թ. 2001, Շուրիշկանի ավետարանի գործառությունը պարսկահայերի ավանդական կենցաղում, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Ս. Հարությունյան, Ա. Քալանթարյան (խմբ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 411-413:
- Ժամկոչյան Ա. եպս. 2012, Աստվածաշունչը և հայ բանավոր ավանդույթը, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 280 էջ:
- Ինճիճեան Ղ. 1806, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի՝ Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ եւ Ամրիկոյ. Մասն առաջին. Ասիա, հ. Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 424+38 էջ:
- Լալայեան Ե. 1916, Վասպուրական. Հավատք, Ազգագրական հանդես, XXVI, Թիֆլիս, էջ 195-210:
- «Լումայ» 1899, Մշոյ աշխարհ, գիրք Ա, Թիֆլիս, էջ 107-149:
- Կարապետյան Հ. 1982, «Ճաղագ», «Ճալա» բառերը և նրանց տեղանվանական գործածությունը, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, Երևան, էջ 153-161:
- Հակոբյան Գ. 1974, Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 460 էջ:
- Հովհաննիսյան Կ. 2014, ԴԱՆ, Վաղարշապատ:
- Հովհաննիսյան Կ. 2016, Թուփա Մանուկը բանահյուսական սկզբնաղբյուրներում, «Էջմիածին», Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, Փետրուար, էջ 69-95:
- Հովսեփյան Գ. 1983, Ծղրութի ավետարանը, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Ա, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», էջ 20-28:

- Մարության Հ. 2001, «Տան սուրբ» երկույթը, ակունքների հարցը և մերօրյա դրսևորումները, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Ս. Հարությունյան, Ա. Քալանթարյան (խմբ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 337-346:
- Մելիքեան Ե. 1964, Հարք-Խնուս, Անթիլիաս, 584 էջ:
- Մինասեան Լ. 1971, Պատմութիւն Փերիայի հայերի (1606-1959), Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1971, 486 էջ:
- Միրախորեան Մ. 1885, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաքնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Գ, Կ. Պոլիս, 224 էջ:
- Մխիթարեանց Աղ. 1901, Փշրանքներ Շիրակի ամբարներից, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, գ. Ա, Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, 302 էջ:
- Մօքոս 1896, ժողովրդական վէպ Չարսանճագի բարբառով, պատմեց Մինաս բարբար, գրի առաւ Ս. Հայկունի, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 88 էջ:
- Շահագիզ Ե. 2003, Հին Երևանը, Երևան, «Մուղնի», «Գասպրինտ», 271 էջ:
- Չուգասզյան Բ. 1985, Ձեռագրերի աշխարհում, Երևան, «Սովետական գրող հրատ.», 144 էջ:
- Պետոյան Վ. 2014, Սասունի ազգագրությունը, Երևան, «Լուսակն» հրատ., 493 էջ:
- Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ. 2016, ԴԱՆ, Արագածոտն, Արագած:
- Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ., Ավետիսյան Լ. 2017, ԴԱՆ, Շիրակ, Քեթի:
- Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ. 2016, ԴԱՆ, Շիրակ, Սառնաղբյուր:
- Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ., Գրիգորյան Ա. 2017, ԴԱՆ, Կոտայք, Հրագ-դան-Աղբյուրակն:
- Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ., Ավետիսյան Լ. 2017, ԴԱՆ, Շիրակ, Լեռնագյուղ:
- Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ., Ավետիսյան Լ. 2017, ԴԱՆ, Շիրակ, Լեռնակերտ:
- Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ. 2013, ԴԱՆ, Գեղարքունիք, Վարդենիկ:
- Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ., Հակոբյան Հ. 2017, ԴԱՆ, Երևան:
- Սիմոնյան Լ., Հովհաննիսյան Կ., Ավետիսյան Լ. 2017, ԴԱՆ, Շիրակ, Մեծ Սեպասար:
- Ստեփանյան Գ. 2014, Իրականի և անիրականի սահմանագծին. տան սրբերի հայտնվելու ձևերը, Ավանդականը և արդիականը հայ մշակույթում, Հայ ժողովրդական մշակույթ XVI, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 249-257:
- Վարդանյան Ս. 2007, «Տան սուրբ» երկույթի արցախյան դրսևորումները, Հայ ժողովրդական մշակույթ XIV, Ս. Հարությունյան, Ս. Հոբոսյան (խմբ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 311-316:
- Յուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի 1980, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, ԺԲ, էջ 51-55:

- Ուրբաթագիրք և Տաղարան 1975, նմանահանութիւն հայերէն առաջին տպագիր գրքերի, Վենետիկ, Ս. Ղազար – Երևան, Մատենադարան, Մաղթանք առ սքանչելագործ ս(ուր)բ նշանասան ք(րիստոս)ի ա(ստծո)յ մերոյ:
- Քաուի Փ., Հովհաննիսյան Կ. 2017, ԴԱՆ, Արագածոտն, Ապարան-Լուսազյուղ: Բանասաց՝ Արարատ Պարոյրյան, 1949 թ.:
- Քոթանջյան Ն. 2006, Ծղրութի Ավետարանը 974 թ., Երևան, «Անահիտ» հրատ., 126 էջ:
- Дурново Л. 1979, Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, "Искусство", 332 с.
- Лидов А.М. 2014, Росписи монастыря Ахтала: история, иконография, мастера, Москва, "Университет Дмитрия Пожарского", 528 с.
- Тер-Мовсесян М. 1902, История перевода Библии на армянский языкъ, С.-Петербургъ, "Пушкинская Скоропечатня", 303 с.
- Mathews T.P. 1982, The Early Armenian Iconographic Program of the Echmiacin Gospel, East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period, Washington, p. 199-215.

ԹՈՒԽ ՄԱՆՈՒԿ ԱՎԵՏԱՐԱՆՆԵՐԸ

Կարեն Հովհաննիսյան

Ինչպէս հայտնի է, Հայաստանում գոյություն ունեն «Թուխ Մանուկ» անվամբ բազմաթիվ սրբավայրեր: Այդ անվամբ հայտնի են նաև մի քանի հրաշագործ ավետարաններ: Թուխ Մանուկ սրբավայրերից բացի, կան նաև մի քանի Ս. Մանուկ (Ավետարան) անվամբ սրբավայրեր, որոնցում պահվել կամ այժմ էլ պահվում են Ս. Մանուկ ավետարանները: Բացառիկ սրբավայր է Ս. Մանուկ Խաչը, որը գտնվում է Շիրակի մարզի Մեծ Սեպասար գյուղում և պատկանում է կաթոլիկ հայերին՝ «Ֆրանկներին»: Այդ սրբավայրում պահպանվում է Ս. Նշանի մասնիկը:

Քաջբերունիք գավառի Նվնդի Նորշինա գյուղի մերձակայքում էր գտնվում Ս. Նշան Մանուկ անապատը: Հայտնի են երկու Թուխ Մանուկ Ս. Նշան, որոնցից մեկը՝ Կապաղակի գավառի Ճալեթա Թուխ Մանուկ Ս. Նշանը, մյուսը՝ Վանի Թուխ Մանուկ Ս. Նշանը, իսկ Դիարբեքիում հայտնի էր Սադուգեղի Թուխ մանուկ Ս. Խաչ սրբավայրը: Քանի որ Ս. Նշան – Ս. Խաչը վերաբերում է միայն Քրիստոսին, ապա Մանուկ անվան ներքո պետք է հասկանալ հենց **Հիսուս Քրիստոսին**:

Բանահյուսական որոշ նյութերում **Քրիստոս** կոչվում է **Մանուկ Տղա**: Դիտարկված Թուխ Մանուկ կամ Ս. Մանուկ ավետարանները կոչվում էին **Մանուկ**, քանզի խորհրդաբանորեն կապվում են մանուկ Քրիստոսի հետ: Քանի որ ավետարանները հիմնականում պատմում են Քրիստոսի մասին, ապա ավետարանների տվյալ խումբը կարող էր անվանվել **Ս. Մանուկ** կամ **Ս. Թուխ Մանուկ**: Ժողովրդի մեջ եղել են սրբավայրեր, որոնք նվիրված են եղել Քրիստոսին: Դրանք հիմնականում կոչվել են «Տղամանուկ»: «Ս. Մանուկ» և «Թուխ Մանուկ» կոչվող որոշ սրբավայրեր ևս պետք է դիտարկել որպես Քրիստոսին նվիրված սրբավայրեր:

Բանալի բառեր՝ Քրիստոս, Թուխ Մանուկ, Ս. Մանուկ, Ս. Նշան, Ավետարան, սրբավայր, պաշտամունք:

ЕВАНГЕЛИЯ "ТУХ МАНУК"

Карен Оганнисян

Как известно, в Армении существует множество святилищ под названием Тух Манук. Но под этим названием известны также несколько чудодейственных евангелий. В Армении есть также святилища Св. Манук (евангелие), поскольку в этих святилищах хранились или по сей день хранятся евангелия Св. Манук. Особо следует выделить святилище Крест Св. Манук, который находится в селе Большой Сепасар и принадлежит "франкам" – армянам-католикам. В этом святилище хранится частица Святого Креста.

В районе села Нвнди Норшина гавара Каджберуник существовал скит Сурб Ншан (Святой Крест) Манук. Известны два святилища Тух Манук Сурб Ншан, один – в гаваре Капалак – Тух Манук Сурб Ншан Чалета, другой – в городе Ване – Тух Манук Сурб Ншан Вана, а в Диарбекире был известен Тух Манук Сурб Хач (Святой Крест) Садугеха. Поскольку Святой Крест относится только к Христу, то под Мануком следует иметь в виду Иисуса Христа. В некоторых фольклорных материалах Христос именуется Манук Тга (ребенок). Рассмотренные нами евангелия Тух Манук или Св. Манук назывались Манук, поскольку они символически связаны с младенцем Христом. Так как евангелия в основном рассказывают о Христе, то данная группа святых евангелий могла называться Св. Манук или Св. Тух Манук.

Согласно некоторым данным, имелись святилища, посвященные Христу. Эти святилища в основном именовались Тгаманук, ряд святилищ Св. Манук и Тух Манук также следует рассматривать в качестве святилищ, посвященных Христу, ибо Манук – это атрибутивное имя Христа.

Ключевые слова – Христос, Тух Манук, Св. Манук, Св. Крест, евангелие, святилище, культ.

"TUKH MANOOK" GOSPELS

Karen Hovhannisyan

It is a well-known fact that Tukh Manook is a name for many folk sanctuaries. However some miraculous gospels also carry that name. There are several sanctuaries in Armenia called St. Manook Avetaran (gospel), because gospels carrying the name St. Manook are held or formerly were stored there. A special sanctuary was investigated in Mets Sepasar, Shirak. It is called St. Manook Khach (cross) and belongs to the so-called franks – Catholic Armenians. A particle of Jesus' cross is stored in the chapel.

A monastery named Manook Surb Nshan (St. Sign) existed in Kajberunik province, Western Armenia, not far from the village Nevndi Norshina. Two sanctuaries Tukh Manook Surb Nshan are witnessed in the historical Armenia, one of them in the province of Kapaghak, the other – in Van city. There also was the St. Cross of Tukh Manuk in Sadugegh near Tigranakert. As far as the St. Sign relates exclusively to Christ, consequently just Jesus Christ must be connoted by the name Manook. In some folklore materials Jesus Christ is called Manook Tgha (child). The gospels we investigate have such names because they symbolically are connected with Jesus the Child. As far as gospels generally tell on the worldly life of Christ, a group of worshipped gospels could be called St. Manook or St. Tukh Manook. As some data indicate, there were folk worship places devoted to Christ. Mostly they were called Tghamanook, and thus at least some Tukh Manook chapels should be considered as dedicated to Christ as well, because Manook is a stable attribute-name of Christ.

Key words – Christ, Tukh Manook, St. Manook, St. Cross, gospel, sanctuary.